

ПЕДАГОЖИ ВЭ ПСИХОЛОЖИ МЭСЭЛЭЛЭР

М. МЭҮДИЗАДЭ

Педагожи эмлэр намизэди

ШАКИРДЛЭРИН ЯШ ХҮСУСИЙЭТЛЭРИ ВЭ ТЭРБИЙЭ

Шакирдлэрин яш хүсүсийэтлэрини өйрөнмөк вэ тэлим-тэrbийэ просесиндэ бунлары нэзэрдэ сахламагла, яша уйгун тэrbийэ үсуллары тэтбиг этмэк классик педагожинин чохдан ирэли сүрмүш олдуғу мэсэлэлэрдэн биридир. Гэлэ вахтилэ Ж. Ж. Руссо (1712—1778) валидейнлэрэ мүрачиэтлэ язырды ки, тэбиэт, ушағын бөйүк олмаздан эввэл кичик олмасыны истэр, чүнкү «ушағын өзүнэ мэхсүс көрмө, дүшүнмэ вэ нисс этмэ гайдасы вардыр, бунлары бизимкилэрлэ эвэз этмэк арзусундан ма'насыз бир шей йохдур». Руссо ушағы бөйүк еринэ гоюб онун тэбиэти илэ һесаблашмамағы, ушағы вахтындан эввэл инкишаф этдирмэйэ чалышмағы янлыш һесаб эдир вэ ушағын ушагылыгы илэ һамишэ һесаблашмағы мэслэхэт көрүрдү.

Бөйүк рус педагоғу Ушински (1824—1870) тэrbийэ ишлэрини мүкәммэл тэшкил этмэк мэгсәдилэ шакирдин тэбиэтинин ганунларыны дәриндэн өйрөнмэйи лажым билирди. О һэтта өзүнүн «Человек как предмет воспитания» («Инсан тэrbийэ предметидир») аллы әсәрини бу мэгсәдә һәср этмишдир. Ушински язырды: «Әкәр педагожи инсаны һэртэрәfli тэrbийэ этмэк истәйирсә, о заман ону һэртэрәfli дә өйрәнмәлидир»². Бир гэдәр сонра о элава эдир ки, «Тэrbийәчи, инсанын һәгигәтән нәдән ибарәт олдуғуну онун ачиз вэ үл-вилийини, күнләлик хырла әһтияч вэ али ма'нәви тәләблэрини өйрәнмэйэ чалышмалыдыр. Тэrbийәчи, инсаны аиләдә, чә-

мийәтдә, халг арасында, адамлар ичәрсиндә вэ өз виҷданы илэ баһәм тәкликдә, бүтүн яшларында, бүтүн синифләрдә, бүтүн һалларда: шадлыг вэ әләм һалында, мәғрур вэ мәнчуб һалында, гүввәтли вэ әлиф һалында... танымалыдыр. Тэrbийәчи, инсанын ән чиркин вэ али фикирлэринин төрәмәси тарихини, һәр бир әһтирас вэ һәр бир сәҷийәнин инкишаф тарихини билмәлидир»¹. Ушински һағлы олараг көстәрирди ки, белә олдуғу тәгдирдә анчаг мүхтәлиф тэrbийәви тәсирләрдән дүзкүн истифадә эдилә биләр.

Буржуазиянын чиркин синфи мәнәфеинә хидмәт эдән мөктәбләрдә бу габагчыл дүшүнчә өзүнә һағиги ер тапа билмир. Мүасир буржуа педагоғиси ушағын яш хүсүсийәтлэри мәғфуну алтында ушаға хас олмаян бәдбинлик, фәрдийәтчилик, хүсүсийәтчилик, милләтчилик—иргчилик кими кейфийәтлэри ушагда көрмәйэ чалышыр вэ беләликлә, шакирдләрә буржуа дүнякөрүшүнүн бу чүр ийрәнч сифәтлэрини тэrbийә этмәйэ чан атыр. Габагчыл совет мүәллимлэринин гиймәтли тәчрүбәлэри көстәрир ки, тәлим-тэrbийә ишлэринин йүксәк кейфийәти—ушағларын яш хүсүсийәтлэрини чидди нэзәрә алмадан вэ бунә уйғун тәлим-тэrbийә үсуллары тәтбиг этмәкдән чох асылыдыр. Мәһз она кәрә УИК(б)П МК өзүнүн 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында тәләб эдир ки, «мүәллим тәдрис иши просесиндә һәр шакирди диггәтли сурәтдә өйрәнмәлидир».

Шакирдлэрин яш хүсүсийәтлэри дедикдә, онлары мүхтәлиф инкишаф мәрһә-

¹ Ж. Ж. Руссо, Эмил, сәһ. 68, 1913.

² Ушински, Сечнамыш педагожи әсәрлэри ч. I, сәһ. 329, 1939-чу ил чапы.

¹ Энә орада, сәһ. 386.

лэсіндэ сөчиййэлэндирэн физики вэ мө'нөви хүсүсийэтлэр нэзэрдэ тутулуур. Көнч нэсл мэктэб яшы (7—18) ичэрсиндэ үч бөйүк инкишаф мэрхэлэси кечирир.

Биринчи: 7—8 яшындан 11—12 яшадэкир ки, бурая кичик яшлы мэктэб шакирдлэри—I—IV синиф шакирдлэри дахилдир.

Икинчи: 12—13 яшындан 14—15 яшадэкир, бурая орта яшлы мэктэб шакирдлэри—V—VII синиф шакирдлэри дахилдир.

Үчүнчү: 14—15 яшындан 17—18 яшадэкир, бурая бөйүк яшлы мэктэб шакирдлэри—VIII—X синиф шакирдлэри дахилдир.

Һәр дөврүн хүсүсийэтлэри үзэриндэ айрыча даянаг.

Кичик яшлы мэктэб шакирдлэринин хүсүсийэтлэри. Елди яша кирэн ушағын үмүмийэтлэ һэлэ зонф олан организмндэ бир чох ени кейфийэтлэр эмэлэ кэлир. Ушағын бу яшда бейни сүр'этлэ артыр вэ кемиййэт эттибарилэ өзүнүн сон һэддинэ чатмасына аз галыр, бу кейфийэтлэр ушағын зейни инкишафынын сүр'этләнмэси үчүн әлвэришли шараит һазырлайыр.

Бу яшы сөчиййэлэндирэн физики хүсүсийэтлэрдән бири ондан ибарәтдир ки, ушағын эзэлэ дифлэри хейли сүр'этлэ инкишаф эдир, бәркимэйэ башлайыр вэ бу сәбәбдән эзэлэлэрин гүввәти артыр, ушаг яшына уйғун физики кәркинлийэ хейли дөзүмлү олмага башлайыр. Инчә һәрәкәтләрлэ әлагәдар олан хырда эзэлэлэр инкишаф этмэйэ башлайыр вэ ушаг өз инчә һәрәкәтлэрини идарэ этмэйи өйрәнир: гөләм вэ карандаш, бычаг вэ гайчы кими садэ аләтлэри дүзкүн тутмағы бачарыр, газанылмыш бу кейфийэтлэр ушағын язы язмасына, шөкил чөкмәсинэ вэ бу кими башга зейни мөшгәлэлэр ичра этмәсинэ имкан ярадыр. Бүтүн бунлар, елди яшлы ушағын мэктэб фәалийәтинә там мө'насилә һазыр олдугуну кәстәрир.

Лакин, мэктәбә кирмәк елди яшлы ушағын һаятында бөйүк бир дэйшикликдир, чүнкү бунчылда о, ени билг фәалийәтә—тә'лим олунмага башлайыр, аилә вэ багча шәраитиндән чох фәргли олан мэктәб шәраитинә, оюн фәалийәтинлән эмәк фәалийәтинә—окумага кечир. Ушаглары бу ени, мэктәб шәраитинә алышдырмаг, тәбиндир ки, мүәллимдән бөйүк мәнәрәт вэ сәй тәләб эдир.

Буржуа педагогисинин бә'зи нүмайәндәлэри, о чүмлэдән, Америка педагогла-

ры бу дөврүн чәтинликлэрини һөддиндән артыг бөйүдүр вэ бу чәтинликләрдән чыхмаг мәсәдилә мэктәбин илк иллэрини багча шәраитинә яхынлашдырмага чалышырлар. Белә бир тәчрүбә мэктәбә ени кәлмиш ушагларын имканларыны гиймәтләндирмәэкдән ирәли кәлир вэ онларын нормал инкишафына манечилик кәстәрә бөләр.

Әксинә, дүзкүн гурулмуш мэктәб шәраити ушага оюн фәалийәтинин верә билмәдийи гиймәтли бачарыг вэ вәрдишләр верә билир. Ишин мүвәффәгийәти бу яшда: олан ушагларын хүсүсийәтлэрини билмәк вэ она уйғун тә'лим үсуллары тәтбиғ этмәкдән асылыдыр.

Кичик яшлы мэктәб шакирдлэри һәрәкәтә чох мейл кәстәрирләр. Әзәлэлэрин бу яшда чох сүр'әтлэ инкишафы вэ бәркимэйэ башламасы ушағын чох һәрәкәт этмәсини тәләб эдир, она кәрәдә бу яшда ушаглар һәрәкәт этмәкдән чох хошланырлар. Ушағын белә бир хүсүсийәтинә баләд олмаян яшлылар (валидәйнләр, мүәллимләр) ушағын мүтәһәрриклийинин сәбәбини «надинчликдә» көрүрләр. Һалбуки, «надинчлик» дейил, һәяти зәруриййәт ушағын мүхтәлиф һәрәкәтләр ичра этмәйә вадар эдир. Мэктәбә ени кәлмиш ушаглары һәрәкәтдән, һәрәкәтли оюлардан мәнрум этмәйә чалышмаг—онларын инкишафынын гаршысыны алмаг демәкдир. Бурадан ирәли кәлән педагожи тәләб ондан ибарәтдир ки, кичик яшлы мэктәб шакирдлэрини, хүсүсән биринчи вэ икинчи синиф шакирдлэрини, 45 дәгийә сүрән дәс мүддәтиндә тамам һәрәкәтсиз вәзийәттә отуртмаг олмаз, чүнкү белә бир вәзийәт ушаглары даһа тез йорар, дәрәдә диггәт сизлик эмәлэ кәтирәр. Бу нәтичә, кичик яшлы ушагларә аид башга бир хүсүсийәтлэ дә әлагәдардыр. Елди-сәккиз яшларында скелетин сүмүкләшмәси просеси сүр'әтдәнир, ушағын онурға сүмүйү нормал бир әйрилик вәзийәти. алыр. Һәлә мөһкәм бәркимәммиш олан онурға сүмүйү вә һәмчинин инкишафда олан боюн вә күрәк эзәлэлэри узун мүддәт бир вәзийәттә галмагдан, мәсәлән, сакит отурмагдан вә я аяг үстә дурмагдан тез йорулуур. Она кәрә дә һәрәкәт этмәк ушаг үчүн тәбии вә зәрури бир әйтиячдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, бүтүн дәрә мүддәтиндә сакит отурмага вадар эдилән елди яшлы ушаглар вәзийәтлэрини йүнкүлләшдирмәйә чалышырлар: кимиси яна әйлир, башгасы тез-тез керийә дөнүр, бир башгасы башыны

парта үзөріно гоюр вө с. 7—8 яшлы уша-
гын узун мүддөт эйни вөзиййөтдө отурма-
ға мөчбур өдилмөсинин зөрөри ялынз йор-
гунлуг вө диггөтсизлик көстөрмөсиндө
дейил, һөм дө ондадыр ки, бу һал систе-
матик шөкил аларса, онурға сүмүйү эйбө-
чөр бир шөкилдө эйилө билөр. Бүтүн бун-
лар, элбөттө дөрсин һеч дө оюна чөаирмө-
йин тэлөб өтмйр. Нөр дөрс нормал бир вө-
зиййөтдө баша чатдырылмалыдыр. Ла-
кин ярдымчы методик тэдбирлөрдөн иста-
фикадө эдиб ушагларын тез йорулмасына
имкан верилмөмөлидыр. Дөрсин элө тэш-
кил өтмөк олар ки, ушаг һөм сакит оту-
руб динләсин, һөм дө мүөллимин тэлөбни
илө аяға галхыб чаваб версин, язы тахта-
сына кетсин, мүөллимин янына кэлсин,
шейлөр үзөриндө ишлэсин вө с. Белө ол-
дугда, дөрс мүддөтиндө ушагларын һө-
рөкөтө олан энтячлары, гисмән дө олса,
өдөнлилр.

Төнөфүслөрдө исө, бу яшда ушагла-
рын чох сөвдикләри сөрбаст вө һөрөкөтли
оюнлара мейдан верилрсө, ушаглар даһа
якшы динчөлмиш олуллар. Унутмамалы-
дыр ки, ушаглар төнөфүслөрдө атылыб-
дүшмөкдөн, йүйүрмөкдөн дейил, бөлкө си-
нифдө узун мүддөт сакит вө һөрөкөтсиз
отурмаға вадар өдилмөкдөн даһа чох вө
даһа тез йоруларлар.

Кичик яшлы шакирдлөрдө диггөт. Ки-
чик яшлы шакирдлөрдө иради диггөт нис-
бөтөн зөйф вө аз инкишаф өтмишидыр. Он-
лар диггөтлөрини узун мүддөт бир иш үзө-
риндө топламагдан чөтинлик чөкирлөр.
Кичик яшлы ушагларын диггөтлөри һөчм
этибарилө дө һөлө кениш дейил, онлар
эйни заманда ики иш үзөриндө диггөтлөри-
ни бөлө билмэзлөр (яза-яза данышмаг
кими). Бу яшда ушагларын диггөтлөри тез
яйына билр. Она көрө дө, кичик яшлы
шакирдлөрин, хүсусән 7—8 яшлы ушаг-
ларын диггөтини дөрсин өввөлиндөн ахы-
рына кими сахламаг һеч дө асан дейил-
дыр. Шакирдлөрин диггөтини тәлим иши
үзөриндө сахламаг үчүн дөрсдө мөшгөлө-
лөри нөвбөнөв өтмөк лазымдыр. Ибтидан
тәлимдөн бөнө эдөрөк Ушински языр ки,
«Ушаг охумагдан йорулмуш, онун диггө-
ти зөйфлөмиш, гаврайышы даянмышдыр-
са, ярымча саат ону язмага, шө-
кил чөкмөйө, һесабламага, нөгмө оху-
мага вадар эдин, төкрар охуя гайытдыг-
да, о енидөн баша дүшөр вө диггөтли:
олар»¹.

Дөрсин планы ичөрсиндө мөшгөлөлө-
рин мүхтәлифлийин (мүөллимин нагылы,
суал-чаваб, язы тахтасына чагырмаг вө
с.) дөрсин екнөсөгкликдөн гуртарар вө бу да
ушагларда диггөтин давамлы олмасыны
тәмин эдөр.

Ушагларын диггөтлөри мараглары илө
дө чох элагөдардыр. Мө'лумдур ки, мараг
диггөтин күчлөнмөсинө сөбөб олуру. Бу яш-
да олан ушаглар исө вөзиййөт вө шөраит-
лөри илө элагөдар мүхтәлиф мөсөлөлөрлө
марагланырлар. Мөктөбө ени кәлмиш
ушаглар мөктөб һөятэ илө, дөрслө, билик
вө вөрдншлөр алмагла, мүөллимлө, йол-
дашлары илө чох марагланырлар. Нөрөкөт
вө оюн, һейван, гуш вө биткиларин һөятэ
да ушаглары бу яшда чох марагландырыр.
Бундан башга, кичик яшлы шакирдлөрдө,
хүсусән 10—12 яшлы ушагларда ичтимай
мараг күчлөнир. Ушаглар өлкөмиздө баш
вөрөн бөйүк һадисөлөрлө, пионер тәшки-
латы илө марагланырлар. Ушагларын бә-
дин марагларына кәдинчө, 7—10 яшлылар
нагыл өшитмөк вө охумагдан, кулка тел-
атрыннан, анладыглары кинодан, шөкил-
дөн марагланырлар. 10—12 яшлылар исө,
бәдин өдөбийяга, сөйһллары һөятына, та-
рихи һадисөлөрө гаршы һөвөс көстөрирлар.
Бу яшларда олан ушагларын мараглары
һөлө сабитлөшмөмишидыр, онларын мара-
гыны бир мөсөлөдөн о биринө тез көчүр-
мөк олар.

Бу хүсусиййөтдөн белө педагожи нәти-
чө чыхармаг олар ки, өввөлөн, ушагларын
мүхтәлиф мараглары тәлим просесиндө
нөзөрө алынысын вө икинчиси, онларын ма-
раглары коммунист тәрбийөси мөгсөдинө
уйғун олан истигамөтдө инкишаф өтдирил-
син.

Тәлим заманы шакирдин марагыны
нөзөрдө тутмаг һеч дө дөрсин шакирдлөрин
мараглары үзөриндө гуруб эйлөнчөйө чө-
вирмөк демөк дейилдыр. Ушински һаглы
оларга языр ки, ушагы илк дөрслөрдөн
этибарөн өз вөзифөсини сөвмөйө вө о вө-
зифөнин ичрасындан һөзз алмаға өйрөт-
мөк мүмкүндүн вө лазымдыр. Даһа сонра
о көстөрир ки, доғрудур, эйлөнчөли дөрсдө
шакирд дарыхмаз, ләкин унутмамалыдыр
ки, тәлимдө һөр шейин эйлөнчөли өтмөк
олмаз, она көрө дө ушагы анчаг ону ма-
рагландыран шейлө дейил, марагландыр-
маян шейлөрлө дө мөшгүл олмаға алыш-
дырмаг лазымдыр, чүнкү ушаглар һөят
үчүн тәрбийө эдилр, һөятда исө һөр шей
эйлөнчөли дейилдыр. Ушаглары охумаға,

1 Ушински. Сечилмиш педагожи әсәр-
ләри, чилд II, сөһ. 144, 1939-чу ил.

билик элдэ этмэйэ марагандырмаг, онлара тапшырылан вэзифэ нэ гэдэр чэтин олса белэ, ону еринэ етирмэкдөн нэзз алмаға өйрэтмэк лазымдыр.

Кичик яшлы шакирдлэрдэ мушаһидэчилик. Бу яшда олан ушаг һэр шейэ бахмаг, ону көтүр-гой этмэк вэ я эшитмэк истэр. Дэрс заманы шакирдэ бунун үчүн имкан ярадыларса, о, даһа да диггэтли олар. Бурадан да тэлимин бу яшда даһа чох эяни олмасы зэрурийэти мейдана чыхыр. Эянилийн эһэмийэти ондадыр ки, о, ушағын марағыны чэлб эдир, бунун нэтичэсиндэ диггэт күчлэнир, гаврайышда мүхтэлиф дуйғу органлары иштирак эдир, мушаһидэчилик габилыйэти артыр, ушаглар охудугларыны яхшы анлайырлар, шейлэр вэ һадисэлэр һаггында һэртэрэфли тэсэввүрлэр газанырлар.

Кичик яшлы шакирдлэрин һафизэлэри. Кичик яшлы шакирдлэрдэ, хүсусэн 7—8 яшларда, механики һафизэ һэлэ гүввэтли олса да, билийн ядда сахланмасы ялынз механики йолла дейил, һэм дә мөнтиги йолла олур. Бу яшда ядда сахлама даһа мөһкәм олур. Бу хүсусийэти нэзэрэ алараг, бу дөврэдэ ушағын һафизэсини биликлэрлэрэ зэнкинлэширмэк вэ она һәмшэлэтик ядында сахланмасы лазым олан биликлэр вермэлидир. Бу нөгтейи-нэзэрдэн Азэрбайчан мэктеблэриндэ рус дилини икинчи синифдөн өйрэтмэйэ башламаг даһа мүсанид һесаб эдилмэлидир.

Кичик яшлы шакирдлэрин тэфэкүрлэри. Кичик яшлы шакирдлэр мүхтэлиф мүгайисэлэр, садэ шөкилдэ үмүмилэширмэлэр апармаға вэ нэтичэлэр чыхармаға, үмүми гайдалары мисаллар үзэриндэ конкретлэширмэйэ, мәсэлэ һэл этмэйэ, бир сөзлэ дүшүнмэйэ габилдирлэр. Лакин билик эһтияты вэ тэчрүбэлэри аз вэ вэрдишлэри геһри кафи олдуғу үчүн, ушагларда һэлэ тэфэкүр имканлары мөһдүддүр. Ушински языр: «Ушаглав, экэр белэ демэк чайыздирсэ, үмүмийэтлэ шөкиллэр, рэнклэр, сәслэр вэ дуйғуларға дүшүнүрлэр»¹.

Бурада белэ бир педагожи тэлэб чыхыр ки, кичик яшлы шакирдлэрин тэлими, конкретлик вэ һиссийятла эләгэдэв олмасы—һэйэчан доғурмасы э'тибарла фэргләнмэлидир.

Кичик яшлы шакирдлэрин интизама рэайэт этмэлэри. Кичик яшлы шакирдлэри

сэчийэйэлэндирэн хүсусийэтлэрдэн бири дэ онлары асанлыгга тэрбийэви тэ'сирлэр алтына дүшмэлэридир; бу исэ тэрбийэ мөгсәди үчүн чох файдальдыр. Ушаглар яшлыларын тапшырыларыны, хошланмалар белэ, ичра этмэйэ чалышарлар. Онларын ирадэлэри һэлэ яшлылар тэрэфиндөн йөнэлдилмэйэ мөһтачдыр. Тэрбийэ мөгсәди үчүн бу яшларда ушаглар верилэн тэлэблэр үмүми вэ мүчэррэд шөкиллэрдэ дейил, конкрет шөкилдэ олмалдыр, эдэб гайдаларына даир олан тэлэблэрин нүмунэси көстэрилмэли, ичрасы вэ тэкрар эдилмәси йохланылмалы вэ тэлэб эдилмэлидир.

Ушаглар чох заман онлары эһатэ эдэнлэри, хүсусэн ата-аналар, мүэллимлэр вэ йолдашларыны тэглид эдирлэр. Белэ бир хүсусийэти нэзэрэ алараг мүэллим өз һэрэкәглэри илэ ушаг үчүн яхшы нүмунэ олмалдыр.

Гейд этмэк лазымдыр ки, тэглидэ мейл көстэрмәклэ бэрәбэр, аз яшлы ушагларда бэ'зи мүстәгилл олмаға чалышмаг да тэзаһүр эдир. Бу һал бэ'зэн ушагда кәчлик кими мәнфи сифэтлэрдэ өзүнү көстэрир. Бу кими мәнфи сифэтлэрэ гаршы мүбаризэ этмэк лазымдыр, лакин ушағын мүстәгилл вэ оржинал һэрәкәтлэр көстэрмэйэ олан мейлэри гиймәтлэндирилмэли вэ инкишаф этдирилмэлидир ки, шакирд исте'дад вэ габилыйэтлэрини зэнкинлэширэ билсин. Мәктәбэ кәлдийи биринчи күндөн э'тибарэн шакирд дүшүнүлмүш вэ мөгсәдэ уйғун ишлэр көрмэйэ алышдырылыр. Шакирдлэр бөйүдүкчэ дүшүнүлмүш мөгсәдлэрин тэ'сири алтында һэрәкәт этмэйэ габил олурлар. Онлар дахили интизам гайдаларынын тэлэблэри алтында интизама рэайэт этмэйэ күнү-күндөн алышмаға вэ адәт этмэйэ башлайырлар.

Орта яшлы мэктеб шакирдлэринийи хүсусийэтлэри. Орта яшлы мэктеб шакирдлэри, юхарыда дейилдийи кими, 12—13-дән 14—15 яша гэдэр олан, V—УП синифлэрдэ охуян ениетмэлэрдир. Бу дөвр, ушаглыгдан кәнчлийэ кечид дөврү һесаб эдиллэр.

Бу дөврү сэчийэйэлэндирэн физики хүсусийэтлэрдэн буну гейд этмэк лазымдыр ки, ениетмәнни бою чох сүр'этлэ йүксәлир, эзэлэлэринин гүввәси күчлэнир, гәлби бөйүйүр вэ кенишләнэр, әсәб систем сүр'этлэ тәкмилләшмәкдә олур. Бу дөйишкликлэр ениетмәнни организмнин фәалыйэтлэ даһа чох мүсәид олмасыны,

¹ Ушински, Сечидмиш педагожи әсәрлэри, чилд II, сәһ. 156, 1939-чу ил.

физики гүвөлөрүнүн мөhkөмлөнмөсүнүн т'мин эдир.

Ениетмэнин физики чөхөтдөн шиддэтлэ инкишафы ончн фэалий'ятиндэ б'эзч х'усусий'этлэрлэ элагэдардыр ки, ениетмэлэрлэ иш апарырган бунлары нээрэдэн гачырмамалыдыр: ениетмэнин бэдэнигдэки энержинин бэдэн үзвэлэринин инкишафына, гэлбинин кенишлэмэсинэ, боюн йүксэлмэсинэ чох сарф эдилмэси үзүндөн иш заманы ениетмэдэ йоргунлуг өзүнү тез көстөрэ билир, сыныр фэалий'ятинин мүрэкэблэшмэси вэ артмасы ишдэ геири сабитлик догура билир. Бу нөгсанлар бэдэни, кичик яшлара нисбэтэн, игтидар кэсб этмэси, нэят фэалий'ятинин күчлөнмэси кими гиймэтли кейфий'этлэрин ма'на вэ эһэмий'ятинин һеч дэ азалда билмэлэр. Бунлар аңчаг шиддэтли инкишафын терэтийн нөгсанлар, й'эни инкишаф нөгсанларыдыр.

Бурадан доган педагожи нэтичэ—ениетмэлэрлэ апарылан ишлэрин режимини низама салмаг, вахт бүдчөсиндэн сэмэрэли истифадэ этмэк, шакирдлэрин истираһэтини сэмэрэли тэшкил этмэкдэн ибарэтдир. Бэдэн тэрбий'ясинин бу дөврлэ дүзкүн тэшкили дэ эн вачиб вэ мөс'улий'этли бир мөсэлэдир.

Ениетмэ дөврүнү сэчий'элэндирэн икинчи мүйүм бир х'усусий'эт чинси етишмэ мөсэлэсидир. Чинсий'эт вэ нэят шэраитиндэн асылы олараг чинси етишмэнин башланмасы, инкишаф вэ битмэси мүхтэлиф вахтларда олур. Оғланлара нисбэтэн гызларда чинси етишмэ, орта һесабла, тез башлар вэ тез дэ битэр. Бу процес гызларда 12—13. оғлан тагла исэ 13—14 яшларындан башлар; 16—17 яшларында гызлар, 17—18 яшларында исэ оғланлар анатоми вэ физиоложи нөгтейи-нээрэдэн етишмиш олурлар. Белэликлэ, ениетмэ дөврүнүн эвэллэриндэ башлаян бу процес бүтүн дөвр мүдлэтиндэ давам эдир, лакин һэлэ битмир. Гейд этмэк лазымдыр ки, чинси етишмэ просесинин башланма вэ битмэ һэдлэри бүтүн ениетмэлэрдэ эйни дейилдир. Мөсэлэн, яшыд ениетмэлэрин б'эзилэриндэ бу процес һэлэ башламадығы һалда, икинчилэрдэ башламыш вэ сур'этлэ инкишаф этмэкдэ олур.

Чинси етишмэнин башлама вэ инкишаф просеси ушағы эһатэ эдэн мүйитин тэ'сири вэ һэм дэ ениетмэнин физики вэ психи вэзий'ятиндэн асылы олараг б'эзэн вахтындан эвэл дэ ола билир ки, бу чох ээрэклидир. Ениетмэлэрин чинси мөсэлэ-

лэрдэн ачыг данышан бэди парчалар охумасы, чинси мөвзуларда олан лэтифалэр эшитмэси, эшг вэ мөһэбэт сэннэлэрини нүмайиш этдирэн кино филмлэри вэ театрларата тамаша этмэси, бөйүклэрин мөһэбэт сэннэлэринин шаһиди олмалары, нашы мүүллимлэрин эдэбий'ят вэ тэбий'ят дэрслэриндэ чинси мөсэлэлэрин тэфэрруатына даир м'э'луматларыны эшитмэлэри чинси етишмэнин вахтындан эвэл башланмасына вэ геири тэбин сур'этлэ инкишафына сәбэб ола билир. Бурадан чыхан педагожи нэтичэ, бу вэ бу чүр мәнфи тэ'сирлэрдэн ениетмэлэри горулмагдан ибарэтдир. Синифдэн харич оху үчүн мөслэһэт көрүлэн китабларын мазмунуна х'усуси диггэт верилмэлидир. Дэрс заманы чинси мөсэлэлэрин тэфэрруатыны изаһ этмэйэ эйтияч йохдур. Доғрудур, эдэбий'ят мүүллими бэдэн ээрин мазмуну һаггында, тэбий'ят мүүллими гадын вэ кишиликдэн програм даирэсиндэ данышмалыдыр (гыз вэ оғланларын айры-айры охумалары бу нөгтейи-нээрэдэн дэ чох мүйүм бир тэдибирдир), лакин мүүллимин бу мөсэлэлэрэ даир ениетмэлэрин «үзүнү ачан» тэфэрруатлар исрмэси һеч дэ тэлэб олунмур. Ушинки һаглы олараг языр ки, «Ушаглар вэ кәнчлэр гаршысында һэясиз сөһбэтлэр апармагдан утанмаянлар... тэрбий'я ишиндэн говулмалыдырлар».

Чинси етишмэ дөврүндэ ениетмэлэри чинси мөсэлэлэрдэн яйындырмаг үчүн онлары бэдэн тэрбий'яси вэ идман ишлэринэ, долгун эмэк фэалий'ятинэ, мэктэбин ичтимаи ишлэринэ чэлб этмэк элвөришли тэдибирлэрдэндир.

Буржуазия алимлэри ениетмэ дөврүнү «бөһран», «фэлакэт» дөврү адландырырлар. Онларын фикринчэ, эхлагэсиз һөрөкэтлэр бу дөврдэн башлайыр. Ениетмэлэр чинайэтэ даһа чох мейли олурлар. Бу фикирлэрин элмэ зилд олмасы ондан ибарэтдир ки, онлар чинси етишмэни ениетмэ дөврү үчүн һэллэдичи амил кими һесаб эдирлэр. Сөз йох, чинси етишмэ ениетмэнин инкишафында мүйүм бир амилдир, лакин бу һэллэдичи дейилдир. Һэллэдичи амил ениетмэнин үмуми физики инкишафыдыр ки, чинси етишмэ дэ онун бир эләметидир.

Чинси етишмэ дөврүндэ, мүүллимлэр, юхарыда гейд эдилдйири кими, б'эзи чэтинликлэрэ раст кэйирлэр. Бу дөврлэ, ениетмэлэрин һиссий'ят алэми геири сабит олур, һэлэ мөһкөм мөвазинэт кэсб

этмир, анд эһвали-руһийһалар өзүнү көс-төрүр. Масәлә, ениетмә бә'зән инадлы вә кәркин фәалийһатдән фәалийһәтсизли-йә кечир. Бунун сәбәби ондан ибарәтдир ки, ениетмә өз артан гүввәсини сәмәрәли истифадә этмәйә һалә өйрәнмәмишдир, она көрә олдугча кәркин фәалийһәтә баш-лайыр (чох охумаг, чох мәсәлә һалл эт-мәк кими), нәтичәдә йорулувр вә бир мүд-дәт тәбии олараг истираһәтә мөһтәп га-лыр. Бә'зән онларда шадлыг вә кефсиз-лик, мәғрүрлүг вә утанчагылыг, сөһбәтчи-лик вә гарадинмәзлиг вә с. бири-бирини өзәс эдир. Бир сөзлә, бу дөврлә эһтирас-лар шиддәтлә ояндығындан, габилийһәт вә мейлләр һәрәкәт вә инкишафда олду-ғундан һалә геһри сабитдирләр, мөһкәм дейилдирләр.

Ениетмә дөврүнүн бу чүрә хүсүсийһәт-ләри тәрбиә ишиндә бәлбин нәтичәләр чыхармаға әсас вермир. Дүзкүн педаго-жи тәдбирләр нәтичәсиндә бу яшларда олан ушагларла апарылан ишдә баш вә-рән чәтинликләр тамамилә рәф эдилиб, ениетмәнин нормал инкишафы тә'мин эдилди.

Ениетмәләрин психи хүсүсийһәтләри. Ениетмә дөврүндә физики гүввәләрлә бә-рәбәр зәһни вә әгли гүввәләр дә инкишаф эдию. Бу дөврлә дүнякөрүшүнүн әсасы го-лүво.

Ениетмәләрин мейл вә мараглары. Ениетмәләрин мейл вә мараглары яшын вә хүсүсән тә'лим-тәрбиәнин тә'сири ал-тында дәйишио, инкишаф эдир. Онларын ичтимаи мараглары мүәййән истигамәт кәсб эдию; онла артыг пионердирләр, Ленин комсомолчүнүн һаятына даир ма-раглары артыо. Гәһрәманлыг, мәчәрә, ро-мантик әләбийәт онлары чох марагланды-рыр, бөйүк вә тарихи шәхсийһәтләрин һая-тына даир әсәрләр охумаға чалышылар. Онлар бу кими мөвзүларла кино филмлә-ри, п'есләр көрмәйә һәвәсләнирләр, си-нифлән вә мәктәбдән харич ишләрлә (дәрнәкәләрлә, илманда, клубларда, пио-нер әвләриндә) иштирак этмәйә чалышыр-лар.

Ениетмәләрин диггәти. Ениетмәләрин диггәтләринә кәлинчә, ө кичик яшлы ша-кирдләрә һисбәтән хейли инкишаф этмиш олур. Бунларын диггәтләри даһа иради вә сабит олур, өйрәнмәк вә гөлумуш вә-зифәни ичра этмәк мәгсәди илә мараг-ланмадыглары дәрә вә мөһгәләни дә диг-гәтлә динләйир. 20—25 дәғигә мүддәтиндә кәркин диггәтлә мүәллимин изаһатыны

эшидә билдирләр. Бу яшлардакы ушаглар диггәтләрини ики—үч һадисә үзәриндә бә-лә билдирләр. Чинси етишмә дөврүнүн әв-вәлләриндә бу яшлардакы ушагларын диг-гәтләринин бир гәдәр зәифләмәси мүша-һидә эдилдирсә дә, тәчрүбәли мүәллим бу-нун да һәр заман гаршысыны ала биләр.

Ениетмәләрин тәфәккүрү. Ениетмәләр-ин тәфәккүрләриндә дә әни гиймәтли кейфийһәтләр әмәлә кәлир. V синиф ша-кирди артыг шифаһч вә язылы әдәби ди-ли кәсб этмиш олур ки, бу да тәфәккү-рүн инкишафы үчүн даһа әлвәришләр шә-рант яшды. Мүчәррәд анлайышлар ки-чик кичик яшлы ушагларын гүввәсинә мувафиг олмадығы һалда, ениетмәләр үмуми анла-йышлар үзәриндә чалыша билдирләр, оху-дугларыны әсасландырмаг, мүбәһисәйә киришмәк, тәнгиди янашмаг бу яша хас-дыр. Кичик яшлылар дейиләнә тез ина-һарлар, ләкин ениетмәләр, онун мүмкүн олүб-олмаячағыны тәһлил эдилләр, өзлә-ри нәтичә чыхармаға чалышырлар.

Ениетмәләрә сәчийһә. Сәчийһә әбәс ә'тибарилә бу дөврдән мүәййәнләшмәйә башлар. Ениетмә дөврүнүн гиймәтли әлә-мәтләриндән бири ушағын йолдашына вә достуна гаршы һиссийһәтин шилләтлә ин-кишаф этмәсидир. Синифдә мөһкәм коллектив яратмаг мәгсәтилә мүәллим ени-етмәләрин бу хүсүссийһәтләриндән кешиш истифадә этмәлидир. Мүәллим вә коллек-тив гаршысына вәзифәләрини едина етир-мәклә мәс'үлийһәт һисси ениетмәлә өзү-нү ачыг көстөрир. Бүтүн бунлар ениетмә-нин артыг етишимш олдуғу дейил, етиш-мәйә доғру ири әдлимларла һәрәкәт эт-дийини көстөрир вә мүәллимдән бу дөврлә чилли мөһабәт тәләб эдир.

Юхары яшлы мәктәб шакирдләринин хүсүссийһәтләри. Юхары яшлы мәктәб дөв-рү VII—X синифләрлә охуяч 14—15 яш-дан 17—18 яшадәк олан кәнчләрн әһәтә эдию. Физики чәһәтдән бу яшлардакы кәнчләрн сәчийһәләндинән хүсүссийһәтләр ондан ибарәтдир ки, онлар бу дөврүн со-нунда бөйүкләрә мәхсүс олан бүтүн физи-ки әләмәтләри газанмыш олурлар. Скеле-тин сүмүкләшмәси просеси әсас ә'тибари-лә битир. 16—17 яшларында кәллә чөврә-синини кенишләнмәси даяныр. Бейнин чә-киси 20—25 яш гәдәр арта да, бу артым чох әһәмийһәтсиз дәрәчәдә олур. Ләкин бейнин гүрулушунда вә сыныр телләриндә инчә дәйишикликләр бу дөврдән сонра да давам эдир. Чинси хүсүссийһәтләр истә

физиоложи вэ истэрсэ психоложи чэһэт-дөн там мүййәнлөшмиш олур. Бу яшлардакы кэнчлэр артыг даһа бөйүк физики гуввэйә малик олурлар. Лакин онларын физики гуввэлэри пәрби-бэдән тәрбинэси, идман васитэсилә мөһкәмләндирилмәли вэ күчләндирилмәлидир ки, Совет Ордусу сыраларына алындыгда вөзифэләрини мұ-вөффәгийәтлә ифа эдә билсинләр.

Юхары яшлы шакирдләрин психи хү-сусийәтләри. Бу яшлардакы кәнчләрин психи хүсусийәтләринә кәлинчә, пәр шейдән әввәл, мараг вэ мейләринин кенишләнб сабитләндийн гейд эдил-мәлидир. Онлары, әввәлән, чох мараглан-дыран мәсәлә Ленин комсомолунун һя-тыдыр. Кәнчләрин бөйүк әксәрийәти Ленин комсомолунун үзвләридир, тәшки-латдан кәнарда оланлар да она дахил ол-маға һәвәсләнир вэ һазырлашыр, комсо-мол вэ шакирдләр тәшкилатларында ич-тимай вөзифәләр апармаг вэ фәал олмаға чәһд эдирләр. Буну нәзәрә алараг онлар нитизамын мөһкәмләндирилмәси вэ күт-ләви ишләрдә (байрам күнләринә һазыр-лыг, идман, драм дәрәкләри вэ с.) фәал иштирак этмәйә чәлб олунмалыдырлар.

Бу дөврдә шакирдләри чох мараглан-ды-ран мәсәләләрдән бири дә, ихтисас сеч-мәкдир, VII синфи битирәнләрин ихтисас сечмәләри чох заман тәсадүфи олур. Ла-кин IX—X синифләрдә шакирдләр бу мәс-әләйә чох дүшүнчәли янашырлар. Кәнчләр али мәктәб вэ орадакы ихтисаслардан бирини сечмәк үчүн валидейнләри, мүәл-лимләри вэ йолдашлары илә мәсләһәтлә-шир вэ ихтисасын әһәмийәтини өлчүб-бичирлар. Онлар бу барәдә мұбаһисәйә киришир вэ өз габилыйәтләрини һесаба алырлар. Мүәллим мухтәлиф ихтисаслар һаггында мә'лумат вермәклә кәнчләрә йол көстәрмәлидир. Кәнчләр әдәбийят, әлм вэ сәнәт, эмәк вэ техника саһәсиндә мөшһур олан шәхсийәтләр һаггындакы әсәрләрлә чох марагланырлар. Онлар оху-дуглары әсәрләрдәки мүсбәт типләрин сә-чийәләриндәки әләмәтләрлә өз сәчийә-ләринин әләмәтләрини мұгайисә эдир, он-лардан нүмунә вэ ибрәт алмаға чалы-шырлар.

Юхары яшлы шакирдләрин иради диг-гәтләри там мә'насилә инкишаф этмиш олур, она көрә дә, һәр һансы бир вачиб мәсәлә үзәриндә диггәтләрини мәркәзләш-дирмәйә, диггәтләрини бир нечә объект үзәриндә зйни заманда бөлмәйә габил олурлар.

Бөйүк яшлы шакирдләрин тәфәккүр-ләринин мухтәлиф просесләри бу дөврдә чох инкишаф этмиш олур. Шакирдләр бу, яшларында һадисәләри тәһлил вэ тәркио эдә билрир, әсәсләндырыб үмумиләшдирә билирләр, мұһакимәләр йүрүдүб нәтичә-ләр чыхармагда чәтинлик чәкмирләр, мү-чәррәд аңлайышлары асанлыгла дәрк эдирләр. Теоремләр исбат этмәк, мәнти-ги тәрифләр сөйләмәк бу дөврдә кәнчләр-ин гуввәсинә тамамилә мұвафигдир. Бу, яшлардакы кәнчләр тәнгиди мұһакимәләр йүрүдүрләр; онлар «зәрурилик», «әһтинал» вэ «мүмкүнәт» аңлайышларыны бир-бир-риндән аидынча сәуә билирләр. Бүтүн бу кими кейфийәтләр кәнчләрин сон синиф-ләрдә даһа систематик вэ даһа дәрин би-ликләр алмасына имканлар ярадыр.

Бу дөврдә кәнчләри сәчинийәләндирән хүсусийәтләрдән бири дә, онларын арзу, этмәиә чох мейл этмәләридир. Арзулары, сағлам дүшүнчәләри илә тәнзим эдилио фәалийәтләри илә бирләширсә, чох мұ-пүм бир һәрәкәт гуввәсинә чеврилир. Ар-зулар кәнчләри ярадычылыга сөвг эдир, гасилийәтләрини инкишаф этдирер, вәтән үчүн хейирли ишләр көрмәйә тәһрик эдир. Онларын арзуларына конкрет бир истига-мәт вермәк, ялыз совет вәтәниндә бу чүр арзулары реал олдағуну, баша чатды-рылмасы үчүн бөйүк имканлар олдуғуну, айдынлашдырмаг енә дә мүәллимнн вәзи-фәсидир. Бурасына да әләвә эдәк ки, биз-зим кәнчләрин арзулары чох конкрет, сос-ялизм һяятилә бағлы вэ шәраитимиздә тәм мүмкүн олан арзулардан ибарәт олур. Өлкәнин мөшһур мүнәндисләри, адлы-сан-лы усталары, габагчыл фәһлә вэ колхоз-чулары, һөрмәтли дөвләт һадими вэ я әлм адамы, гәһрәман һәрби ишчи вэ с. олмағы арзу этмәк совет кәнчләринин типик арзу-ларыдыр. Беләликлә, кәнчләримиз сос-ялизм гурулушуна даһа чох фәйда верә билмәк идеалы илә яшайырлар.

IX—X синифләрдә кәнчләрин дүнякө-рүшү вэ сәчийәләри әсас әтибарилә мүййән бир шәклә дүшүр. Сәчийәнин орта яш хас олан эластиклийн юхары мәктәб яшында хейли азалыр. Партия-мыз вэ совет дөвләти гаршысында дуран коммунизм чәмиййәти гурулушунун мү-гәддәс вәзифәләри, вәтәнимизин буқункү палы вэ кәләчәйи кәнчләр үчүн айдын дү-шүнүлмүш олур. Лакин бу кейфийәтләр һеч дә өз-өзүнә етишәчәк дейилдирләр. Бу-нун үчүн тәлим-тәрбийә ишләринин йүк-

сәк мәфқурәви кәвиййәдә, апарылмасы әсас шәртдир. Бу дөврдә кәнчләри али идеал-лара—сосялизм вәтәнинин горхмаз, мани-әләри арадан галдыра билән, садиг вә файдалы вәтәндашлары олмага сөвг эт-мәк, бу сәһәдә онларда олан севжи вә мәнәббәти инкишаф этдирмәк лазымдыр.

Әхлаги әгидәләр дә кәнчлик илләрин-дә мүййән шәклә дүшүрләр. Она көрә дә, мәфқурәви чәһәтдән кәнчләрә бу дөврдә мөһкәм рәһбәрлик тә'мин әтмәк сон дәрәчә вачиб бир мәсәләдир.

Гейд олуналардан көрүндүйү үзрә, инкишаф мәрһәләләриндә шакирдләр мүхтәлиф физики вә психоложи хүсусий-йәтләр кәсб әдирләр. Тә'лим-тәрбийә ишләринин дүзкүн тәшкили үчүн бу хү-сусиййәтләри билмәк зә һесаба алмаг ла-зымдыр. Ләкин бу кифайәт дейилдир. Тә'лим-тәрбийә ишләрини сәмәрәли тәш-кил әтмәк үчүн шакирдләрин һәм дә фәр-ди хүсусиййәтләрини билмәк вә һесаба алмаг лазымдыр ки, бу да айры-айры шакирдләри сәчиййәләндрән хүсусиййәт-ләрдән ибарәтдир. Шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләри оюн, тә'лим вә әмәк про-сесияндә етишир вә инкишаф эдир. Мә'-лумдур ки, әйни яшда олан, әйни синифдә охуян вә әйни яш хүсусиййәтләринә

малик олан ушаглар да бир-бириндән чох фәргләнирләр. Булар физики вә зәһни габилиййәтләри, даврашышларындакы диг-гәти чәлб әдән әләмәтләри, ишә олан мү-насибәтләри, мүхтәлиф мейл вә марагла-ры, педагожи тә'сир алтына чәтин вә әсан дүшмәләри вә с. илә фәргләнирләр. Бир синифдә там мә'насилә бир-биринә бән-зәр ики шакирдә тәсадүф әтмәк мүмкүн дейилдир. Әлә шакирдләр вардыр ки, он-лар чох габил вә зәки олур, верилән би-ликләри тез дәрк әдирләр, ләкин мүстә-гилл ишләриндә мүтәшәккил дейилдирләр. Әләләри дә вар ки, зәнкин габилиййәт са-һиби дейилдирләр, амма инадла чалыш-мага алышмышлар вә нәтичәдә йолдаш-лары илә синифдә аяглаша билирләр. Бә'зиләри дәрси тез анләйыр кеч унудур. Бә'зиләри исә кеч анләйыр тез унудур. Бә'зиләриндә көрмә, о бириләриндә әшит-мә һафизәси гүввәтлидир, бири утанчаг, о бири үзлү олур вә с. Бу фәрди хүсусий-йәтләр әсас ә'тибарилә ушағын инкиша-фы шәранти вә әркән яшлардан ә'тибарән тәрбийә олунамасы илә шәртләнишиш олур. Һәр бир шакирдин бу фәрди хүсусиййәт-ләрини дә тә'лим-тәрбийә заманы һесаба алмаг, өйрәнмәк, мүсбәтләрини инкишаф этдирмәйә, мәнфиләрини исә йох әтмәйә чалышмаг мүәллимин вәзифәсидир.

